

zárólagosan archaizáló szemlélete ellen (*Eleven vagy múzeumi kultúra*), a néprajz fogalmában a „nép”-nek kizárólagosan a parasztsággal való azonosítása ellen, a *Munkásosztály népköltészete* jogáért, egyenrangú, azonos súlyú vizsgálatáért.

Témájában inkább a szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti dolgozatok közé kellene sorolni, mégis talán több joggal itt említhető *A népi írók kérdéséről* tett emlékezetes felszólalása, mely a közelmúlt vitájának talán légszínvonalasabb s legtöbb elgondolkodtató szempontot felvető egyéni megnyilatkozása volt. Jogos itt említeni, mert ugyanazok a megfontolások mozgatják, mint a néprajz aktuális problémáit felvető írásokat: a szenvedélyes és hűség szeretete, mellyel a népi írók felé fordul, s az aggodalom hangja, mely amiatt tölti el, hogy az idő elhaladhat felettük, s ők megtorpanva állnak az idők sodrában; szorongó sürgetés, hallják meg a szót, melyet a történelem kimondott, a kor zenéjét, mellyel együtt lépni kötelesség, s szűkös látókörükből kibontakozva a nemzetközi realitás síkján lássák meg a feladatot, melyet a kor s népük szolgálata ír elébük.

Ugyanez az eszme munkál két legszebb, nem néprajzi vonatkozású megemlékezésében: a Szeffü Gyula halálakor írottban, s az Akadémián tartott Széchenyi-emlékbeszédben. Az első az ellentéteken át való ábrázolásnak, lélekrajznak ritka sikeres példája; így tudja elkerülni Szeffü élete és tanítása ellentmondásainak elkendőzését, s éppen kiélezésükön át a tudós lelkialkatának felfejtését. A második a lelkialkatnak és a politikai alkatnak szerencsésen harmonikus együtt-ábrázolása, egymással-magyarázása, s ugyanakkor — és ezeken keresztül — leleplezése a két háború

közötti hamis és hamisító Széchenyi-kultusz-nak, mely éppen az igazi Széchenyi s a legtisztább Széchenyi-hagyomány elárulásával volt egyenlő. De ezeken túlmenően e két dolgozat aktív harc is minden olyan ál-példakép ellen, mely alkalmas lenne értelmiségünkben a túlzó nacionalista ösztönöket, hangulatokat táplálni. Mindkettő jó példája annak, hogy a „kényes” kérdésekkel a marxista meggyőződöttségű és iskolázottságú tudós szembenézhet és megbirkózhat: bizonyos, hogy e mérkőzésben a retrográd nézet fog alul maradni. Lényegében ugyanezekkel a kérdésekkel mérkőzik a Mickiewicz-emlékbeszédben is, amikor Mickiewicz életén, pályáján belül állítja szembe a forradalmi költőt a „nemzeti messiással”, sőt a Lenin-emlékbeszédben is, melyben Lenin és az értelmiség viszonyát vizsgálva elméletileg fogalmazza meg azokat az elveket — a marxizmus, a leninizmus elveit —, melyeket a magyar értelmiség egyes ideológiai problémáit érintve, azok ellen harcolva az évek során át ő maga is alkalmazni, a jelen helyzetben felhasználni igyekezett.

Sokoldalú, sok kérdést érintő s nem egyet mélyen vizsgáló ez a kötet, mely egy széles érdeklődésű tudós negyedszázados munkásságáról számol be. Éppen ezért különleges hely illeti meg az utóbbi években megjelent tanulmánykötetek sorában: nyilván ezt fejezte ki a kiadó is azzal, hogy a szokottnál is gondozottabb külsőben jelentette meg, örvendetes módon arcképcsarnokkal is kísérve az írói portré-sorozatot. Kár, hogy ez a gondosság az idegen szavak írásánál elhagyta a kötet gondozóit, s egy pár bosszantó sajtóhibát engedtek át: ez sem a műhöz, sem a kiadvány színvonalához nem méltó.

Nagy Péter

KIRÁLY ISTVÁN: MIKSZÁTH KÁLMÁN

(2. kiadás). Bp. 1960. Szépirodalmi K. 490 l.

Teljesen jogosult volt e könyv változtatlan szöveggel való újrakiadása. Annak ellenére, hogy a kritika ezeltől nyolc esztendővel — elismerve a könyv úttörő érdemeit — óvást emelt a mikszáthi mű és az író „túlzott” szeretete ellen. Ma mégis arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy az a csapás, amelyet Király vágott: a Mikszáth oeuvre megértése szempontjából a legcélhozvetőbb. Egy az egész magyar társadalmi és irodalmi fejlődés törvényszerűségeit áttekintő, a jelenségeket e fejlődés alakító tendenciáihoz mérő vizsgálódási módszer hozza a könyv legfontosabb eredményeit. A „konceptiót”, amelyet a kritika leginkább vitatott, amely mégis oly mélyen megértette Mikszáthot és korát, mint előtte még senki, s amely utat

nyitott a még teljesebb és elfogulatlanabb megértéshez.

Idealizált-e — mint ahogy sokan állították — a Király megalkotta Mikszáth kép? A szeretet és az elmélyültség, amellyel Király Mikszáth alakját és alkotását átéli s ábrázolja, még nem „idealizáció”. A tudományos formának s különösképpen a marxista tudós hozzáállásnak nem föltétlen ismerve a közönybe foglalt szürkeség, a temperamentum híján való álmos „objektívizmus”. S Király Mikszáth-könyvének „stílusát” nemcsak a szerző egyénisége, hanem fölfedezésének jelentősége is igazolja. Az ő Mikszáth-ja az első, aki sem nem táblabíró, sem nem százdévigien cinikus bölcs csupán többé, hanem — szinte önmaga fölé magasodva — két

nagy nemzedék, a Jókai és az Ady—Móricz közötti kapocs. Király dialektikus történetlátásának és esztétikai elmélyültségének együttes eredménye, hogy a konvenciók dzsentr-Mikszáthjának ellentmondásos alakjában képes volt meglátni mindazt, ami az irodalmi forradalom „malgré lui” előfutárává tette.

Mikszáth magyar irodalomban elfoglalt helyén, szerepén nincs mit vitatni. S ha marad ok a polémia, az legföljebb amiatt van, mivel Király — miközben Mikszáth nagyságát, történelmi szerepét bizonyítja — némileg elszakítja őt tulajdon korától. Pedig Mikszáth nagyságát és történelmi szerepét még teljesebben megérthetni, ha az embert és az író-t nem kora fölött, hanem még mélyebben benne látjuk korában. A századvég ez: egy nyomasztó, az „ördögi kör” csapdájához hasonló idő. Mikszáth sem mentes hatásaitól. De — ma ez már mindinkább világos — óriási belső feszültségekkel teli kor is, elvetélt erőfeszítések kora, amelyek végül mégis egy forradalom felé vezető folyamatba torkollnak. S Mikszáth ezen erők hatásaitól sem független, noha tán jobban elzárkózik előlük, mintsem szeretnénk. Király Mikszáthot nemcsak kora — némileg kortársai fölé is emeli, nemcsak abban az értelemben, hogy mint író-t (s ebben igaza is van) nagyobbnak látja náluk, hanem „kortársi” mivoltában is. Jóformán csak azt hangsúlyozza, ami elválasztja őt nemzedékétől, s azt kevésbé, ami összeköti vele. Pedig Mikszáth nem csupán az akkori „modernizmus” ellen harcolt, óvva kortársait a gyökértelenség, s a belőle származható eszméi és művészi sorvadás-veszélyekkel szemben; harcolt — s tán még gunyosabban — a konzervatív irodalom romantikareceptjei és idealizmus-flasztromai ellen is, s mindkét harcát azzal a céllal vitte, hogy belőle a kortársi új realista irodalom erői kerekedjenek ki győztesen. Húsz esztendőn át írt Almanach-polémiai — egyebek között — a legfontosabb bizonyítékai annak a kapcsolatnak, amely őt a bontakozó, új irodalom táborához fűzte. S az Ady nemzedékről tett vitázó-mellélláló nyilatkozata: nemcsak a fiataloknak szól, hanem azoknak a vele együtt küzdő pályatársaknak is, akik másképpen, s más utakon haladva, de ugyanúgy a fiatalok előfutárai voltak, mint ő. Ugyanúgy a kapocs „lánczemei”, mint Mikszáth, aki ha sokat vállalt is magára, sok mindent mégsem. S nélkülük éppúgy nem lett volna Nyugat, mint ahogyan a Mikszáth által elvégzették nélkül sem. Ez a kiemelés: a magyar realista próza kifejlődésének némileg egyoldalú szemléletét szuggereálja, amely egy „fővonalon” próbálja összegezni a legkiemelkedőbb oeuvre-öket. Holott egy „fővonallá” legföljebb tendenciák egyesíthetők, amelyek a legkülönbébb és egymásnak ellentmondó életművekből, irányzatokból sűrűsöd-

nek egyé. Móricz művészetének jelentősége épp az lesz majd, hogy képes a szét-szórt tendenciákat egyesíteni, a századvég gyakran ellentmondó, elszigetelt „vonalainak” eredményeit új, magasabb színvonalra emelni.

Mikszáth nem volt eléggé korszerű jelenség, ha ahhoz mérjük, hogy miközben ő a parlamentben ült, s Tisza Kálmánhoz személyes barátság fűzte — künn az Alföldön rengett a föld: az agrárszocializmus „piros kakasa” lobogott, melyet nemhogy Bródy, Thury Zoltán, Papp Dániel, de még Justh Zsigmond is „megértőbben” szemlélt, mint ő. Ugyanakkor biztos, hogy a dzsentrből, a feudális Magyarországból kiábrándult. S Királynak a perdöntő igazsága abban van, amikor a „dzsentr” Mikszáth egyoldalú legendáját széjjelfoszlatja. S az a felfogás, amely ezzel a legenda-foszlatással szemben Mikszáthban továbbra is csak a „vidéki”, „patriarchális” anekdotázót látja: itt téved legnagyobbat.

Király fölfedezése — miszerint Mikszáth a hid szerepét töltötte be Jókai s Móricz között — konzekvensen arra a fölismerésre épül, hogy Mikszáth — éppen úgy, mint minden igazi progresszív törekvés képviselője abban a korban, lényegében magányos, külön számba vehető író. Király — helyesen — megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít a Mikszáth műveiben szereplő különcöknek — Medve doktoroknak és Tóth Mihályoknak —, s hangsúlyozza a belső rokonságot közöttük és az író között. Mikszáth, a maga osztályhelyzetét és ideológiáját tekintve, a fennmaradó illúziók ellenére, a deklasszálódó dzsentről kihulló, de — erős és nemzeti jellegű polgárság híján — eszméinek, törekvéseinek szilárd talaját nem lelő intellektuel, aki támasz híján: olykor illúziókba, olykor romantikus, néphez fűződő nosztalgiákba menekül. De — s ez legfőbb érdeme — magányosan is: kiküzdí magának a számára lehetséges tisztánlátást, lehetséges maximális realizmus igényt. Ez a különc-Mikszáth, pályája elején, nagyon határozottan megfogalmazza a maga osztályalapon álló, írói különállását. „Mert például — határolja el magát az írói rend »excellenciáitól» — aki a Langerbe jár vacsorálni, az nem lehet sem miniszter, sem milliomas, sem akadémikus s más efféle, gyanus foglalkozású személyiség: az rendesen magunk szőrű firma, kivel ugys szóba állhat az ember, ha a süvege a fején van.” S ezt a „maga szőrűségét”, belső különállását akkor is megőrzi, amikor maga is befutott író lesz s a honatyák közé kerül.

Ez a magányosság az alapja egész művészetének, annak a sajátos látásmódnak, amelyre a mikszáthi szatíra épül. A marxista Mikszáth-filológiában — szemben Királlyal — akadt olyan felfogás is, amely Mikszáth korai „antidemokratikus” megnyilatkozásait, a

Szegedi Naplóban stb. leírt véleményeit mint csökönyös dzsentriségének bizonyítékát kezelte. Pedig korántsem egyértelműen „negatív” megnyilatkozások ezek; a mikszáthi illuziófoszlatás sajátos — a könyvben remek dialektikával ábrázolt — csíráiról van itt szó. Mikszáth, akiben van hajlandóság arra, hogy Szegedben s az alföldi parasztvárosokban a demokráciának sajátos, magyar formátumú fellegvárát lássa: fokozatosan kiábrándul ezekből a feudalizmussal egybenőtt korcsdemokráciákból. S a mikszáthi mű értelmét, realizmusának erősödését akkor érthetjük meg igazán, ha észrevesszük, hogy párhuzamosan a dzsentrihez fűződő illuzióinak szétfoszlatásával, mint válik mind csípősebbé a kritikája a dzsentri-korrupciót mintegy fenntartó, tömegbázissal ellátó vidék áldemokráciájával szemben. A Körtvélyesről adott képben nem csupán a Katángyhýról és szövetségeseiről adott bírálattal lesújtó; nemcsak a becsapókat, hanem a becsapottakat, a magukat kijátszani engedő „politikus csizmadiákat” — a dzsentri demokratikus és nacionalista frázisainak áldozatait — is gúny tárgyává teszi Mikszáth. S szatírájának éppen az a lényege, hogy *schol* a társadalmi szervezetben nem lát egy részt, amelyet épnek, egészségesnek minősíthetne. Mikszáth nem akkor s azáltal fordul élesen szembe a provinciával, amikor a dzsentrit lemezteleníteni kezdi, hanem amikor a provinciára épült magyar feudalizmust dzsentri-jével és korlátolt, kisvárosi és mezővárosi hagyományos „polgárságával” együtt tollhegyre tűzi.

Mikszáth kortársainak jó része: a dzsentri elleni harcban, s a sajátosan magyar, provinciális jellegű polgárosulás illúziójával szemben egy „európai” típusú polgárosulás „realitására” támaszkodott. Azonban ez a „tisztá” polgárosulás-ésmény éppoly illúzió volt, mint az ellenfettje. Mikszáth tisztánlátását épp az mutatja, hogy a banktöke és a nagyipar produkálta burzsoá iránt sem viseltetik semmivel sem több bizalommal a nemzet sorsának egészét illetően, mint a földjevesztett dzsentrivel szemben. Nagyon jól látja, hogy egy adott pillanatban a bankár kezét fog a volt földesúrral, s a dzsentri eladja nemessége utolsó rongyait is a bankrésztvényért. Az Új Zrínyiasz jelentősége Mikszáth oeuvre-jében épp az, hogy miután — korábbi műveiben — a „vidéki”, „patriarchális” Magyarország illúzióit kezdte foszlatgatni: e műben elvégzi a „modern” Magyarország társadalmi szervezetének bírálatát is. Pest az ő szemében ugyanannak a komédiának a színhelye, mint Körtvélyes: a korrupció és minden izében anakronisztikus társadalmi szervezet kisedő játékainak. S az utolsó évtized nagy műveiben már hangsúlybeli különbség sincsen a „fent” és „lent”, a vidék és a

főváros között: a Különös házasság és a Noszty fiú...: az egész feudális Magyarország szatírája.

Mikszáth „különc”, a kor haladó társadalmi mozgalmaitól elszigetelten élő intellektuel. Király könyve: ezt a Mikszáth szuggesztívot hagyja meg bennünk, teljesen helyénvalóan. Zseniális és nagyszerű „különcség” ez, amelyből egy reménytelen kor legszebb, legigazabb művészete sarjadzott ki. „A legiróbb írónak” nevezte Ady Endre, s Király könyve ehhez a Mikszáthhoz nyitja meg az utat.

Nem tudja — s ez nem is fontos, mert nem lehetséges — feloldani Mikszáth pályájának, életrajzának ellentmondásait; de távlatot ad a mikszáthi művészet: emberábrázoló erő és humor átéléséhez s megértéséhez. Király könyve — sokszor anélkül is, hogy minden általa vágott csapáson végigmenne — a maga igazi újszerűségében bontja ki a mikszáthi művészet bőségét. „A nagy gúnyolódók mind nagy humanisták” — ismeri fel a mikszáthi ellentmondások igazi feloldását, s ebben a felismerésben a Mikszáth-problematika továbbgondolásának számtalan gazdag lehetőségét villantja fel.

Például: a Mikszáth alkotta nemzeti „típusok”, a három jellegzetes mikszáthi alak problémája. A magyar Don Quijoték: a nagyerejű Mácsikok, a Prakovszkyak, Pongrácz Istvánok, Zrínyiek és Görgey Pálok. „svihákok”: a Katángyhýak, a „gavallérok”, a Nosztyak. És a tiszta emberek: a szépséges, ártatlan nőalakok, Piroskák és Veronikák, a vén különöck, Medve doktorok, Borly kasznárok, Tóth Mihályok, s mindenek előtt az egyszerű emberek, Lapaj dudások és Bede Annák. Különböző társadalmi karakterek, az eszmei funkciójuk is élesen különbözik, s mégis, a mikszáthi szemlélet gyűjtölcenségében reájuk sugárzik valami közös fény, Mikszáth emberszeretetének derűje. Mikszáth szemében valamennyien emberek, s a szeretetreméltóság különböző vonásai lelhetőek fel bennük. De a viszonyok mind felőrlik őket. Katángyhýban is, Noszty Feriben is: kétségtelenül érezet valami vonzó, valami fiatal életrevalóságot. És éppen ez az életrevalóság torzul el, mutat rá nevetve is kesernyén, kiábrándultan. Don Quijotéi gyakran egyenesen hősök, a szívódség, a nemesség, az erények iránti tisztelet fajul bennük nevetségessé, szánalomraméltóvá, úgy hogy Mikszáth mindig kegyetlen komédiai végkifejletig kénytelen kacagni rajtuk. (Tessék megfigyelni a Gavallérok, a Beszterce ostroma, az Új Zrínyiasz, de akár a Fekete város színszereiben komikus jelenetsorait!) S mennyi lírai gazdagság, szépség, árnyalat rejtezik azokban a hősökben, akik tiszták, ép-lelkűek

maradnak, akikben Mikszáth egy szebb emberi élet vágyát s emléket dédelgeti.

Mi a társadalmi tartalma Mikszáth humanizmusának? Van benne, bizonyára, valami patriarchális bizalom az ember iránt, valami szemethunyító együttérzés minden emberi dologgal kapcsolatban, jóval s rosszal szemben. Korántsem lehet azonban ezt csupán „cinkosságnak”, „korlátnak” tekinteni, annál inkább sem, mivel ez a mikszáthi patriarchalizmus: nem egyszerűsíthető le egyetlen sztereotip érzelmi attitűdre. Mikszáth egész bonyolult művészete hordozója humanizmusának s a benne megnyilatkozó eleven tartalmaknak. S ismét Király érdeme, hogy a legmélyebbre hafolt a humanizmus jellegének meghatározásában. Mégpedig könyve egyik önmagában is legizgalmasabb fejezetében: az anekdota elemzésében.

Király, éppúgy, ahogy szétfoszlatta Mikszáth egyoldalú „dzsentri”-képét, szétfoszlatta azt a felfogást is, mintha az anekdota valami sajátzerűen dzsentri-műfaj lenne. Az anekdota — s Mikszáth anekdotizmusának — erőteljesen népi jellegét, eredetét hangsúlyozza, azt a népi szemléletmódot, amely benne megnyilvánul. Azonban azt még a további kutatásnak feltétlenül precizíroznia kell, hogy mit érthetünk a mikszáthi anekdota — s általában az anekdota — népi jellegén. Az bizonyos, hogy az anekdota nem egyszerűen paraszti műfaj, hanem egyszerűen a feltörekvő és a feudalizmussal szembe forduló polgárság látásmódja is benne fejeződik ki élesen, csattanósan. A mi irodalmunkban a memoár-irodalomból válik ki az olyan típusú, a feudaizmust élesen kipellengérező anekdota műfaj, mint a papi állású, de teljesen világias szemléletű Hermányi Dienes József, aki „egy állóvízszzerű társadalomban csak a magányosan szemlélődő, megfigyelő, szociális diagnosztika szerepét töltheti be.* De szemlélete — a papi köntös ellenére — a klérussal és hűbérúrral szembenálló polgárság szemlélete. Kétségtelen, hogy a mikszáthi anekdota leginkább ezzel, a reformáció talajából sarjadzó és a felvilágosodást előkészítő, de egyszerűen a magyar polgári haladás történelmi vákuumba kerülését is kifejező, polgári anekdotával rokon. S humanizmusa is rokon azzal a hevülettel, amely ezeknek a magányos szemlélődőknek és bölcselkedőknek a kesernyészögő moráljában csirázik. Az anekdotával kapcsolatos gondolatok logikusan juttat el a mikszáthi különökhöz, s nemcsak a vele egykorúakhoz, hanem még inkább a renaissance és a felvilágosodás korának magányos humanistáihoz, mint a Galamb a kalitkában Balduin Gervasiusa vagy a Különös házasság Medve doktora. Az anekdota népi szemléletén a parasztság hangját, véle-

ményét is megszólaltató, de alapjában véve magányos, elszigetelt polgári írónak a szemléletét kell értenünk, s Mikszáth művészetét mint ennek a szemléletnek utolsó, nagy kivirágzását s egyben ellobbanását kell fel-fognunk.

Az Ady-féle értelmezés szerint Mikszáth művészete: gyönyörű anakronizmus. Mikszáth maga is tudatában volt ennek, s művészi nagyságát mi sem mutatja jobban, mint hogy nemcsak lélekben, de az íróasztal mellett is: kész a megújulásra. Király volt az első, aki Mikszáthnak ezt a hajlamát, tehetségét, az egész mű logikáját átértve megfigyeli s jellemzi. Finom érzékkel mutatja meg, hogy Mikszáth számára az oroszok — igazában s teljesen a pályavégen fölfedezve — egyformán adnak új módszert és a humanizmusnak egy, a sajátjából kifejlészthető, korszerűbb felfogását. Mikszáth, aki az egyszerű emberekhez kezdettől fogva vonzódtott (hiszen első nag, sikerét is nekik köszönhetette), igazán korszerűen, realiztikusan majd az utolsó évtizedben írt elbeszéléseiben közelíti meg a kisember problémáját. Király a korszak nagy regény-teljesítményei mellett szinte mellékesnek érzi, bár újszerűségét tisztán látja, Mikszáth átalakuló novellisztikáját. Pedig ez a novella: Mikszáth művészetének csehovi mélységű, belső gazdagságú megújulását igéri. S ismerve a Mikszáth művészet sajátos dialektikáját: a novellának a regényt megalapozó és átható szerepét, nem lehetetlenség arra gondolni, hogy ebből a novellából egy „anakronizmusoktól” mentes, „időszerű” Mikszáth regény is születhetett volna.

Ez a föltételezés azonban — anakronizmus. A hatvanéves Mikszáth lezárt, befejezett művet hagyott hátra, amelynek értékét nem ígéretein kell és lehet mérni, hanem azon a gazdagságon, amit beteljesített. Király könyve úttörő szerepet játszott az 1867. és 1905. közötti korszak problematikájának feltárásában és marxista értelmezésében. Eredeti kutatásai kitűnően alapozták meg nemcsak a mikszáthi oeuvre, hanem az egész korszak feldolgozásának legfőbb irányát; a kritikai realizmus kibontakoztatásáért vívott irodalmi harcoknak a kutatását. Ragyogó dialektikája nemcsak megold kérdéseket, hanem a még megoldásra váró problémák egész sorát tárja fel. Gondolatgazdag könyv tehát ez, amelyet nemcsak szép stílusa, szenvedélyes állásfoglalása, hanem eszméket, ösztönzést adni képes természete miatt is mindenkor kedvelni fognak kézbevenni olvasók és „szakmabeliek” egyaránt. Ezért volt ez a könyv a tavalyi Mikszáth évforduló is a legszebb, leginkább méltó ünneplése a nagy palócnak.

Díószegei András

* Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokratikus. Bp. 1960. — Klaniczay Tibor utószavával. 421. l.